

DİVAN-I HÜMAYUN

Ahmet MUMCU

Ankara, 2017

phoenix

DİVAN-I HÜMAYUN

Ahmet MUMCU

1937'de Bursa'da doğan Prof. Dr. Ahmet Mumcu, Bursa Erkek Lisesi'ni (1955) ve Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni (1959) bitirdi. Aynı Fakülte'de bilim hayatına başlayan Mumcu, 1962'de "Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Kail" adlı tezyle doktoraasını verdi. "Osmanlı Devleti'nde Rüşvet" konulu doçentlik çalışmasıyla bu aşamayı tamamladı. 1968'de profesörlüğe yükseltilmesinin ardından, 1984'de aynı bölümde Ana Bilim Dalı Başkanlığı'na getirildi. 1986–1997 yılları arasında Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Ana Bilim Dalı Başkanlığı görevini yürüten Mumcu, İstanbul Bilgi Üniversitesi'nde 1999–2001 yıllarında Hukuk Tarihi dersleri vermiştir. Mumcu halen Başkent Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kamu Hukuku Bölüm Başkanı'dır ve ayrıca Anadolu Üniversitesi'ndeki derslerini de sürdürmektedir.

Ahmet Mumcu, Türkiye'de "Eski Eserler Hukuku" dalını kurmuş ve bu konuda ilk dersleri ODTÜ Mimarlık Fakültesi Restorasyon Bölümü'nde vermiştir. Aynı Üniversite'nin İdari Bilimler Fakültesi, Hacettepe Üniversitesi, A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi, Bilkent Üniversitesi, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi gibi çeşitli yüksek öğretim kurumlarında öğretim etkinliğinde bulunmuştur. 1970 yılından beri de Polis Akademisi'nde kamu hukukuyla ilgili çeşitli dersler vermektedir. Kuruluşunda katkısı olan A.Ü. Hukuk Fakültesi Adalet Yüksek Okulu'nun 1982–1985 yılları arasında müdürlüğü görevini, 1983'te Cumburbaşkkanı tarafından seçildiği ve 1992'ye kadar sürdürdüğü "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu Üyeliği", 1987–2005 yılları arasında TBMM Başkanlık Danışmanlığı görevlerini yürütmüştür. Ahmet Mumcu DAAD bursuyla 1962–1964 yılları arasında Hamburg Üniversitesi'nde ünlü oryantalist Bertold Spuler ile birlikte çalışmıştır. Alexander-von-Humboldt Vakfı bursuyla aynı Üniversite'de 1972–1974 yılları arasında çalışmalarına devam etmiş ve konuk olarak dersler vermiştir. 1987'de Georgetown (ABD-Washington D.C) Üniversitesi'nde, 1989/1990 yıllarında iki yarıyıl, Henkel Vakfı'nın desteklediği "Türkiye'de Hukuk Devleti" profesörü üzerinde çalışmak üzere Münih Üniversitesi'nde konuk öğretim üyeliğinde bulunmuştur. 1994 yılı yaz yarıyılında da Viyana Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde konuk olarak ders vermiştir. 1995, 1997, 2001, 2003 ve 2004 yıllarında araştırmacı konuk olarak Freiburg Max-Planck Uluslararası Ceza Hukuku Enstitüsü'nde çalışmıştır. Mumcu 17 Kasım 1995'de Federal Almanya Cumburbaşkkanı tarafından Türk-Alman bilimsel işbirliğine olan katkılarında dolayı yüksek liyakat nişanı ile onurlandırılmıştır. Aynı nişanın en üst rütbesi Almanya Cumburbaşkkanı tarafından 18 Ekim 2001'de kendisine verilmiştir. 10 Aralık 2002'de merkezi Almanya'da bulunan "Hür-Türk" Derneği'nin eğitim ödülünü alan Mumcu, pek çok ulusal ve uluslararası kongreye katılmıştır. Ahmet Mumcu'nun başta hukuk tarihi, genel kamu hukuku ve anayasa hukuku olmak üzere, siyasal tarih, devrim tarihi alanlarında pek çok kitap ve makalesi ile çevirileri yayınlanmıştır.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti merkez örgütünün en önemli organlarından saydığımız Divan-ı Hümayun, bugüne değin monografik bir çalışmaya konu olmamıştır. Araştırmamızla bu boşluğu bir ölçüde doldurmaya çalıştık. Şurasını da hemen belirtelim ki, Divan-ı Hümayun’u bütün yönleri ile incelemedik. Bu ilginç kurumu, yalnız hukuksal ve siyasal bir karar organı olarak araştırmaya çalıştık. Pek çok eserde ayrıntılı biçimde anlatılan teşrifat kuralları üzerinde durmadık. Tarihsel gelişim sürecini ise bir hukukçuya gerekli olduğu oranda kısaca verdik.

Divan-ı Hümayun’un yapısını, yetkilerini, çalışma biçimini incelerken kaynakların bugünkü yetersizliği nedeniyle, bazı sorunların henüz çözümlenemeyeceği ortaya çıktı. Okuyucumuza bu sorunları tanıtmamızın yararsız olmadığını sandığımız için yeri geldikçe o konulara değindik ve üzerlerinde ileride nasıl çalışılabileceğini salt kendi görüşümüze göre açıkladık.

Osmanlı tarihi ve hukuku üzerinde yazılan ve yazılacak eserlerde, en önemli sorunlardan biri de transkripsiyon konusudur. Her deyim in ve aktarılan her belgenin transkripsiyon alfabesiyle yazılmasını kuşkusuzdur ki her bilim adamı ister. Ama bu yöntemin Türkler için ne dereceye kadar pratik bir yarar sağlayabileceği üzerinde de düşünmek gerekir. Özellikle bugün de kullanılan pek çok kelimenin transkripsiyon alfabesiyle yazılması kanımıza göre gereksizdir. Her kelimeyi ve deymi Osmanlıca aslına uygun olarak yazdığımız takdirde, bunların okunuşları önemli bir zaman kaybına neden olmaktadır. Örneğin, araştırmamızın adı olan Divan-ı Hümayun transkripsiyon alfabesiyle yazılırsa Divan-ı Hümayun biçimini okumak gerekecektir. Ayrıca *şeyhülislâm* ve *kadıasker* kelimeleri *şayb al-İslâm* ve *kaşî asker* biçiminde gösterilecektir ki, bunun hiçbir yarar sağlamayacağı bellidir. Yalnızca bugünkü Türkçe’ye geçmemiş Arapça ve Farsça deyimlerin transkripsiyon alfabesiyle yazılması yarar sayılabilir. Ama basım evlerimizin sınırlı olanakları ve araştırmamızda bu tür deyimlerin de çok az olması nedeniyle gerekli yerlerde sözü geçen alfabe kullanılmamıştır. Bu alfabeye yazılması gerekli deyim ve kelimeler için ortalama bir yol tutulmuştur. Böylece örneğin, *şeyhülislâm* her bakımdan bugünkü Türkçe kurallarına göre belirtirken, örneğin *divan ül-batem* Türkçe okunuşuna ve Arapça yazılış biçimine uygun olarak verilmiştir. Araştırmamızda

oldukça sık kullanılan *mühimme defterleri* hükümlerinden ve başka bazı belgelerden aktarmalar yapılırken veya özetler verilirken, metnin aktarma veya özet olmasına göre imlâda ya günümüz Türkçe'sindeki ya da Osmanlıca'daki okunuş özelliği göz önüne alınmıştır. *Şer'i* kelimesi dışında *aym* sesinin verilmesinden kaçınılmaya çalışılmıştır. Türk Dil Kurumu'nun veya yetkili başka bir kuruluşun, Osmanlıca metinlerin Türkçe'ye bilimsel yollarla aktarılması konusunda belli kuralları sap-tamasına kadar, bu karışıklık sürüp gidecektir kanısındayız.

Divan-ı Hümayun'u belirttiğimiz açılardan incelemeye çalıştığımız bu ilk araştırmada pek çok eksiklerin ve yanlışların bulunabileceğini kabul ediyoruz. Amacımız, bu konuda yapılacak daha üstün ve olgun çalışmaların ilkel bir öncüsü olabilmektir. Bu nedenle okuyucunun hoşgörüsüne sığınırız.

Bu kitabın yazılması sırasında, bazı sorunların çözümü yolunda düşüncelerini söyleyerek yol gösteren hocalarım sayın Prof. Dr. Coşkun Üçok ile Prof. Dr. Şerafettin Turan'a içten teşekkür etmeyi borç sayıyorum. Bu araştırmanın yapılmasına olanak sağlayan Alexander von Humboldt Stiftung (Bonn) yöneticilerine, düzeltim ve izin işle-rinde büyük emekleri geçen eşim Güler'e şükranlarımı sunmayı da ay-rıca zevkli bir ödev saymaktayım.

16.06.1976

Ahmet MUMCU

İCİNDEKİLER

BÖLÜM I

DİVAN-I HÜMAYUN'UN TARİHSEL GELİŞİMİ

I. İLK DÖNEMLERDEN II. MEHMED ZAMANINA KADAR.....	1
II. DİVAN-I HÜMAYUN'UN GELİŞKİN DÖNEMİ.....	7
III. DİVAN-I HÜMAYUN'UN YOZLAŞMASI VE ORTADAN KALKMASI.....	9

BÖLÜM II

DİVAN'IN YAPISI

I. GENEL OLARAK.....	11
II. OSMANLI DEVLETİ'NİN MERKEZ ÖRGÜTÜ İÇİNDE DİVAN'IN YERİ.....	13
III. DİVAN'IN ÜYELERİ VE YARDIMCILARI.....	17
1) Genel Olarak.....	17
2) Padişahın Durumu.....	19
3) Asıl Üyeler.....	22
A) Vezir-i Âzam.....	22
B) Kubbealtı Vezirleri.....	25
C) Kadiaskerler.....	27
D) Nişancı.....	27
E) Defterdarlar.....	29
F) Rumeli Beylerbeyi.....	31
4) Belli Bir Statüye Eriştikleri Zaman Divan-ı Hümayun Üyesi Olan Görevliler.....	33
A) Yeniçeri Ağası.....	33
B) Kaptan Paşa (Kaptan-ı Derya).....	35
5) Divan-ı Hümayun Üyesi Olmamakla Birlikte Toplantılara Katılabilen Kişiler.....	36
6) Şeyhülislâmın Durumu.....	37
7) Divan'ın Yardımcıları.....	39

A) Genel Olarak.....	39
B) Birinci Derecede Yardımcılar.....	40
a) Reisülküttab	40
b) Tezkireciler	42
c) Çavuşbaşı.....	44
C) Diğer Yardımcılar.....	45
IV. DİVAN'IN BÜROKRATİK ÖRGÜTÜ	48

BÖLÜM III

DİVAN-I HÜMAYUN'UN YETKİLERİ VE ÇALIŞMASI

I. GENEL OLARAK.....	53
II. SİYASAL YETKİLER.....	54
1) İç İşlerde.....	55
2) Dış İşlerde.....	58
III. HUKUKSAL YETKİLER.....	64
1) Genel Olarak	64
2) Yasama Yetkisi	65
3) Yargı Yetkisi	67
A) Genel Olarak.....	67
B) Divan'ın İlk Yargılama ve Bunun Sonunda Kesin Hüküm Yeri Olması Durumu.....	69
C) Divan'ın Karar Düzeltme veya "Temyiz" Yeri Olması Durumu	73
D) Usul Sorunları ve İnfaz.....	78
a) Divan-ı Hümayun'a Başvurma (Yakınma, Şikâyet)	79
b) Duruşmalı Yargılama (Murafaa)	81
c) Duruşmasız Yargılama	84
d) Hüküm	85
e) İnfaz.....	88
4) İdare (Yönetim) Hukuku Alanındaki Yetkiler	89
A) Genel Olarak.....	89
B) Atama (Tevcih) İşleri.....	90
C) İdari (Yönetmel) Denetim İşleri.....	91
D) Diğer Yönetmel İşler	93
IV. DİVAN'IN İKTİSADÎ-MALÎ İŞLERDEKİ YETKİLERİ	93
1) Vergi İşlerinde.....	94

2) Çeşitli İktisadî-Malî İşlerde	96
3) Malî Yargı.....	98
V. DİVAN'IN DİĞER İŞLERDEKİ YETKİLERİ.....	99
VI. DİVAN'IN ÇALIŞMA VE KARAR VERME BİÇİMİ.....	100
1) Toplantı Yeri ve Toplantı Hazırlığı	100
2) Toplantı	103
A) Toplantının Açılışı ve Başkanlık	103
B) Görüşmeler ve Karar.....	106
a) Genel Olarak.....	106
b) Siyasal-Yönetsel (İdarî) Konularda Görüşme ve Karar	108
c) Yargısal Konular ve Sorunlarda Görüşme-Karar.....	109
C) Karar Sonucunda Yapılan Bürokratik İşlemler (Diplomatik)	110
D) Toplantının Bitişi.....	113
3) Padişah Onayı (Arz)	114
4) Özel Durumlarda Yapılan Toplantılar	117

BÖLÜM IV

DİVAN-I HÜMAYUN'UN DENETLENMESİ

I. GENEL OLARAK.....	119
II. HÜKÜMDAR DENETİMİ	119
1) Doğrudan Doğruya Denetleme	120
2) Arz Yoluyla Denetleme	121
3) Çeşitli Dolaylı Yollarla Denetleme	122
III. AYAKLANMALAR.....	122

BÖLÜM V

OSMANLI DEVLETİ'NDE DİVAN-I HÜMAYUN DIŞINDAKİ DİĞER KURUL-ORGANLAR

I. GENEL OLARAK.....	125
II. DİVAN-I HÜMAYUN DIŞINDAKİ DİVANLAR	126
1) Merkezdeki Divanlar.....	126

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ VE SINIRLANDIRILMASI

Divan-ı Hümayun, özellikle XV. yüzyılın ortasından XVII. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı Devleti'nin yönetimine damgasını vurmuş en önemli organdır. Divan-ı Hümayun, Osmanlı Devleti kurulduktan kısa bir süre sonra doğmuş, XV. yüzyıldan itibaren gittikçe gelişerek XVI. ve XVII. yüzyılda en olgun dönemine erişmiş ve tam anlamıyla kurumlaşmıştır. XVII. yüzyılın sonlarına doğru ise önemini yitirmeye başlayarak bir sembol hâline gelmeye başlamıştır.

Divan-ı Hümayun, Osmanlı Devleti'nin klâsik çağında, bazen padişaktan sonra, bazen padişahla birlikte en yüksek karar organıydı. Devletin önemli bütün işleri burada görülüp sonuçlandırılıyordu. Merkezci bir yönetim örgütü modeline göre gelişmiş Osmanlı Devleti'nde, siyasal ve hukuksal işlerin nasıl ele alındığı, bu konulardaki sorunların nasıl görüşülüp karara bağlandığı ilk planda Divan-ı Hümayun'un incelenmesi ile anlaşılabilir. Bu nedenle Divan-ı Hümayun'u bu açıdan araştırmak, Türk hukuk tarihinin önemli bazı sorunlarını aydınlatmak bakımından bizi ilginç sonuçlara götürebilir.

Devlet hayatını ilgilendiren işlerin ve sorunların belli kurullarda görülüp karara bağlanması, bütün devletlerin duyduğu doğal bir ihtiyaçtır. En yüksek danışma ve karar kurullarından, çeşitli mahkemelere kadar, görüşülecek işlerin niteliğine göre, her devlette türlü biçimlerde kurul-organlar görülür. Örneğin Orta Çağ ve Yeni Çağ İngiltere'sindeki *privy council* tipik bir yüksek karar organıydı. Bu kurul İngiliz devlet hayatının gelişmesinde önemli bir rol oynamış, kabine sistemi gelişince yetkileri daralmış, diğer bir deyişle, onun yerini başka bir kurul almıştır.¹ Yeni Çağ başlarında Fransa'daki *le conseil du roi*, kralın yüksek bir danışma kurulu-
du. Bu ülkedeki ilginç kuruluş *etats generaux* Fransa'daki siyasal gelişmeleri zaman zaman etkilemiştir.² Orta Çağ Almanya'sındaki *reichstag*, bir danışma topluluğu rolüyle ortaya çıkmış, giderek parlamenter bir karaktere ulaşmıştır.³ Alman kent devletlerindeki *stadtratharın* da, bölgesel sorunların çözümünde büyük bir rol oynadıkları bilinir.⁴ Yine, örneğin Almanya'daki

1 Bk.: E. W. Ridges, *Constitutional Law*, Eighth Edition, London 1950, s. 145 vd. George Burton Adams, *Constitutional History of England*, London 1935, s. 249 vd. 349 vd.

2 Bk.: Emile Chenon, *Histoire Generale du Droit Français Public et Privé des Origines à 1815*, II/1, Paris 1929, s. 431 vd.; 433 vd.

3 Bk.: Hermann Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, I, Karlsruhe 1962, s. 241 vd. II, Karlsruhe 1966, s. 88 vd.

4 aynı eser, I. ss. 332-333; II, s. 197 vd. Ayrıca bk.: Gerhard Dilcher, "Entstehung,

reichskammergericht bir yargı kurulu olarak Alman hukukunun gelişmesine yardımcı olmuştur.⁵

Batı devletlerindeki bu kurul-organlara daha pek çok örnek vermek mümkündür. Bu Batı kurullarının kökeninde türlü sosyal zümrelerin, sınıfların temsil edilmesi, ilerideki demokratik gelişmenin doğuşuna yardımcı olmuştur.

Doğu devletlerinde de İlk Çağ'dan beri çeşitli kurul-organlar bulunmuştur. Bu tür organlar İslâm devletlerinde de gözümüze çarpar. Divan-ı Hümayun ise kanımıza göre, İslâm devletlerindeki kurul-organların en gelişmişidir. Biraz yukarıda belirttiğimiz gibi, ilginç bir kurul olan Divan-ı Hümayun'un, Batı'dakilere benzer bir gelişmeyi neden sağlayamadığı da, araştırmamızın sonucunda gösterilmeye çalışılacaktır.

Konumuzun önemini böylece belirttikten sonra, Divan-ı Hümayun'u terminolojik bakımdan açıklamak ve bu açıdan sınırlamak gerekmektedir. Divan-ı Hümayun, *padîşahın divanı* anlamına geldiğine göre, *divan* kelime olarak neyi belirttiği kısaca incelenmelidir. *Divan* adı Türkçe'ye, Farsça ve Arapça yoluyla geçmiştir. Etimolojik kökeni Aramicedir.⁶ Farsça'ya bu dilden geçmiş ve yerleşmiştir.⁷ Öyle ki pek çok kaynak bu kelimeyi Farsça kökenli sayarlar.⁸ İslâm uygarlığının ilk devirlerinde Arapça'ya da geçtiği ve tüm İslâm devletlerinin siyasal diline girdiği için bu kelimenin Arapça sayıldığı bile görülmektedir.⁹

Eski İran'da bu kelime, malî kayıtların yazıldığı defterlere ve bu defterleri tutan resmi dairelere verilen bir ad idi.¹⁰ İslâm'ın ilk devirlerinde de *divan* bu biçimde anlaşılmıştır. Bir süre sonra bu kelime, İslâm devletinin çeşitli dairelerine verilen adları, gerekli yardımcı eklerle belirten kavramları çizmeye başladı: *Divan ül-Berid*, *Divan ül-Cünd*, *Divan ül-Hatem* gibi.¹¹

Rechtsund Verfassungsstruktur der deutschen Stadt des Mittelalters", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi" XXIX/3-4 (1973), ss. 103-117 (Makalenin Türkçe çevirisi için bk.: aynı dergi ss. 119-132).

⁵ Bk.: Conrad, I, s. 379 vd.; II, s. 161 vd.

⁶ Alfred von Kremer, *Culturgeschichte Orients unter den Chalifen*, I, Wien 1875, s. 64.

⁷ Ahmed tevhid, *Divan*, "İstisare" 23 (1324), s. 1057.

⁸ Örneğin, İbn-i Haldun, *Mukaddime* (Çeviren.: Zakir Kadiri Ugan), I, İstanbul 1968 (2.baskı), s. 619.

⁹ Örneğin Zenker'e göre bu kelime Arapçadır. Bk.: Jules Theodore Zenker, *Dictionnaire Turc-Arab-Persan*, II, Leipzig 1876, s.448. Şemşeddin Sami'ye göre Arapçadır ancak Farsçadan gelerek "Arapçalaşmıştır." Bk. *Kamus-i Turki*, Dersaadet 1317, s. 646. Hüseyin Kazım Kadri'ye göre ise "Arapça ve Farsçadır". Bk. *Türk Lüğati*, II, İstanbul 1928, s. 834.

¹⁰ İbn-i Haldun, s. 619. Ayrıca bk. Hans Wehr, *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart*, Wiesbaden 1958, s. 273.

¹¹ Bk. Aşağıda "III. Divanların Kökeni ve Osmanlı Devletine Gelineye kadar Gelişmeleri".

Bugünkü modern Arapça'da bile divan ilk planda *hükümet dairesi, yönetim bürosu, memurluk yeri, sekreterlik*¹² anlamlarına geliyor. Divanın Farsça'da ilk¹³, Arapça'da ikinci¹⁴ anlamı ise "*kurul, toplantı*"dır. Çeşitli resmî toplantılar, bu kelime yardımı ile belirtilir.

Osmanlı Türkçe'sinde divan, Farsça'dan da ileri biçimde *toplantı* ve *kurul* kavramını belirtmiştir. Hem toplantının kendisi hem de toplantı yapılan yer, bu kelime ile karşılanıyordu.¹⁵ Bugünkü Türkçe'de de divanın ilk anlamı budur.¹⁶ Osmanlı Türkçe'sinde çok kullanılan *divan kurmak, divan toplamak* gibi fiillerle, *bir toplantı yapmak*, kavramı belirtilmiştir.¹⁷ Bununla birlikte divanın Osmanlıca'da zaman zaman devlet dairelerini tanıtan bir ad olarak kullanıldığı da bellidir: *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, Divan-ı Deavi Nezâreti* gibi.

Konumuz bakımından Osmanlıca'da *divan* adıyla, ilk önce devlet merkezindeki büyük divan, yani Divan-ı Hümayun kastedilirdi. Devlet merkezindeki başka kurullar, eyaletlerde valilerin meclisleri de bu kelimeyle adlandırılmışlardır.¹⁸ Bu kelimenin çeşitli adlarla yapılan tamlamalarıyla resmî işlere ait türlü deyimler ortaya çıkmış ve kullanılmıştır. Örneğin, bazı vergilere *Tekâlif-i Divaniye* denilmesi gibi.¹⁹ Birkaç köyden oluşmuş yönetsel ve yargısal birimlere de bazen *divan* adı verilirdi.²⁰ Yine, divan örgütlerinde çalışan bazı hizmetlilere de, bu özelliklerini belirten adlar takılmıştır: *Divan Kâtibi, Divan Tercümanı, Divan Beyi* gibi. Divanın ayrıca, şairlerin tüm şiirlerini toplayan eserleri, oturulacak, dinlenecek kanepeler gibi yerleri de belirttiğini söylersek, bu kelimenin Osmanlı Türkçe'sinde ne kadar zengin ve çeşitli anlamlar taşıdığı anlaşılır. Bu zengin anlamlı ad, Balkan dillerine bile geçmiştir.²¹

¹² Bk. Wehr, aynı yer.

¹³ Bk. F. J. Heinrich Junker - Bozorg Alavi, *Persisch-Deutsches Wörterbuch*, München 1968, ss. 339–340.

¹⁴ Bk. Wehr, aynı yer.

¹⁵ Hüseyin Kâzım'ın birinci tanımı: "Büyüklerin toplandığı yer, meclis.", s. 834; Şemseddin Sami'nin birinci tanımı "Büyük Meclis, Divan-ı Âli.", s. 646. Devellioğlu'nun birinci tanımı: "Büyük Meclis" (Osmanlıca-Türkçe Lügat, 2. Basım, Ankara 1970, s. 223), Zenker'de de durum böyledir, s. 448.

¹⁶ Türkçe Sözlük'ün birinci tanımı: "Eskiden devlet adamlarının kurduğu büyük meclis" (4. Basım, Ankara 1966, s. 206).

¹⁷ Örneğin Şemseddin Sami, aynı yer. Farsçada da böyle fiiller kullanılmıştır. Bk.: Hüseyin Kâzım Kadri, aynı yer.

¹⁸ Osmanlı Devleti'nde "divan" adı altında toplanan diğer kurullar için Beşinci Bölümde gerekli açıklamalar verilmiştir.

¹⁹ Bk.: Mustafa Akdağ, "Osmanlı İmparatorluğunun Yükseliş Devrinde Esas Düzen", TAD II/4-5 (1965), s. 143.

²⁰ Örneğin Kanunî Süleyman Kanunnâmesi'nde. Bk: TOEM 17 (1 Kânunuevvel 1328), İstanbul 1331, Tefrika ss. 28–29.

²¹ Örneğin Rumence'de "divan" Türkçe'deki anlamlarına eşdeğerli olarak

Görülüyor ki, salt hukuk tarihi bakımından divan kelimesi ile tanımlanan pek çok kurul, daire, hizmetli vb. bulunmaktadır. Biz bu araştırmamızda yalnız Divan-ı Hümayun'dan, yani en büyük Osmanlı divanından söz edeceğiz. Ancak Divan-ı Hümayun dar ve geniş anlamlarında incelenebilir. Geniş anlamıyla Divan-ı Hümayun, bir kuruldur. Osmanlı yönetim dilinde, Divan-ı Hümayun aynı zamanda bu kurula bağlı olan kalemleri, yani bürokratik örgütüyle devletin en büyük organını belirtiyordu. Divan-ı Hümayun'un bu özelliğine yeri gelince kısaca değinilecektir.²² Dar anlamıyla Divan-ı Hümayun, sadece bir kuruldur. Çeşitli devlet işinin görüşülüp karara bağlandığı bir kuruldur. Bu anlamı, Divanın, Osmanlıca'daki algılanış biçimine de daha uygun düşmektedir. İşte araştırmamızda Divan-ı Hümayun'un bir kurul olarak yapısı, yetkileri, çalışma ve karar verme biçimi gibi temel noktalar üzerinde durulacaktır. Geniş anlamıyla Divan-ı Hümayun'a sadece *kurulun* genel görünüşünü tamamlamak amacı ile değinilecektir. Yine, Divan-ı Hümayun'un bir kurul olarak uyruk tutulduğu teşrifat kuralları, bunlarla ilgili sorunlar, ayrıntılı tarihsel gelişim bilgileri üzerinde de ancak konumuzu ilgilendirdiği ölçüde durulacaktır. Bu kapsam sınırlamalarının nedenleri şunlardır: İlk olarak, yukarıda da değindiğimiz gibi, Divan-ı Hümayun bir kurul kavramı belirtmektedir. Bu nedenle, bu üst organın yapısını, yetkilerini, karar verme biçimini saptamak ve ondan sonra bürokratik mekanizmanın nasıl işlediğini incelemek gerekir. Bu ikinci inceleme ayrı bir araştırma konusu olabilir. Böylece bu araştırmada kavramın bütünlüğü bozulmamış olacaktır. Divan-ı Hümayun'un teşrifatı ise, pek çok kanunnamede saptanmış ve tarihsel gelişimi ile birlikte bir hayli esere konu olmuştur. Bunları özetleyip tekrarlamak gereksizdir. Hâlbuki Divan-ı Hümayun'un bir hukuk organı olarak şimdiye kadar, Onar'ın ünlü eserinin kısa bir pasajı dışında²³ iyi ve geniş bir tahlili yapılmamıştır. Araştırmamızda bu boşluğun doldurulmasına çalışılacaktır.

Divan-ı Hümayun, XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyılın ilk yarısındaki yapısı esas alınarak incelenecektir. Zira bu organın en gelişkin ve yetkilerinin en geniş olduğu dönem sözü geçen zamanlardadır. Bununla birlikte, verilen tabloyu tamamlamak için, Divan-ı Hümayun'un ilk ve yozlaşma zamanlarına kısaca değinilecektir. Böylece, Divan-ı Hümayun'un en olgun devresindeki durumu bir model olarak ortaya çıkarılacaktır. Bu hukuksal ve siyasal model yardımı ile Divan-ı Hümayun'un ilk devresi ve yozlaşma zamanı başka araştırmalarla ortaya konulabilir.

“resmi kurul, dava, dinlenmek için kullanılan kanepeler” anlamlarında göze çarpar. Bk.: F. Heinz Wendt, *Die türkischen Elemente im Rumänischen*, Berlin 1960 (Berliner Byzantinische Arbeiten XXI), ss. 10 - 15.

²² Bk. aşağıda: “İkinci Bölüm, III”.

²³ Bk. Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, I, İstanbul 1960 s. 526 vd.

II. KAYNAKLAR

Divan-ı Hümayun'u kendine başlı başına konu olarak alan bir araştırma henüz yayınlanmamıştır. Bildiğimize göre, Arıkan'ın mezuniyet tezi dışında bu önemli kurumu her yönüyle inceleyen bir araştırma da yapılmamıştır.²⁴ Bu nedenle bütün eksikliklerine rağmen, Arıkan'ın yayınlanmayan mezuniyet tezi, bir boşluğu doldurma çabası olarak olumlu biçimde değerlendirilmelidir. Ancak bu tez, konumuz açısından fazla işimize yarayamamıştır.

Divan-ı Hümayun üzerinde, tek araştırmanın bulunması ve bu araştırmanın da yayınlanmamış olması, konunun tarihçilerce incelenmediği anlamına gelmez. Osmanlı tarihi ve örgütleri üzerinde yazılmış temel eserlerde, belli konuları inceleyen monografilerde Divan-ı Hümayun'a değinilmiştir. Hatta klâsik eserlerin bazılarında Divan-ı Hümayun bağımsız bir araştırma gibi, çok geniş kapsamlı olarak incelenmiştir.²⁵ Bütün bu eserlerde, konumuzla doğrudan doğruya ilgili olan ve olmayan pek çok bilgi ve haber vardır. Ayrıca Osmanlılar tarafından meydana getirilmiş eserlerde de yararlanabileceğimiz bir hayli bilgi bulunmaktadır. Nihayet, çok büyük ölçüde arşiv malzemesi önemli sorunlarla birlikte karşımıza çıkmaktadır. Şimdi, kaynakçada gösterdiğimiz bu kaynakları kısaca tanıtmak gerekmektedir.

1) Belgeler

Divan-ı Hümayun'un Osmanlı Devleti'nin klâsik çağında, merkezdeki en önemli örgüt olduğunu söylemiştik. Bu nedenle, bu örgüte ait pek çok belge Başbakanlık Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu belgelerin grup grup incelenmesi kuşkusuz çok karışık bazı sorunları çözmek bakımından zorunludur. Fakat Divan-ı Hümayun'un bu arşivde bulunan çeşitli kalemlerine ait defterleri ve evrakını sistemli bir biçimde incelemek, tek bir kişinin altından kalkabileceği iş değildir. Çünkü Divan-ı Hümayun kalemlerine ait

²⁴ Zeki Arıkan, *Divan-ı Hümayun* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü - Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, 1965-1966 Ders Yılı Mezuniyet Tezi) IX + 210 S. (Basılmamış. Mezuniyet Tezi, İstanbul Üniversitesi Kitaplığı N. 4144 ve. 4536). Eserin hacminden de anlaşılacağı gibi, bu araştırma bir mezuniyet tezi olmanın bir hayli ilerisindedir. Eserin sisteminde sakatlıklar, metinde bazı yerlerde tekrarlar ve tutarsızlıklar varsa da konu her açıdan araştırılmış, ilginç belgelerden yararlanılmış ve özellikle tarihsel gelişim, teşrifat gibi konular iyi incelenmiştir. Bununla birlikte, Divan-ı Hümayun'u bir hukuksal organ olarak ele alan özel ve genel değerlendirmeler bazı yerlerde yapılmamış, yapıldığı yerlerde de doyurucu sonuçlar verememiştir. Ancak bir mezuniyet tezinden daha fazlası beklenemez. Kanımıza göre, gerekli düzeltmeler yapılırsa, bu araştırma bir doktora tezi niteliğine erişebilir.

²⁵ Örneğin İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948, Eserin 1-95 arası sayfalarını kapsayan bölümü Divan-ı Hümayun'a ayrılmıştır.

defterlerin toplamı binleri, evrakın toplamları ise on binleri aşmaktadır.²⁶ XVI-XVII. yüzyıllara ait Divan-ı Hümayun belgelerinin bile tek kişi tarafından belirli bir sürede incelenmesi olanak dışıdır.

Diğer yandan, konumuzun esası Divan-ı Hümayun'un yalnız bir kurul olarak araştırılması olduğundan, arşiv belgeleri bize ne dereceye kadar yardımcı olabilir? Bunun tartışmasını kısaca yapmak gerekmektedir. Arşivlerimizdeki esas malzemeyi defterler oluşturmaktadır, zira Osmanlı bürokrasisinde asıl olan defter sistemi idi.²⁷ Defterlere de genellikle görüşülüp karara bağlanılan hususlar ya özet olarak veya aynen kaydedilirdi. Divan-ı Hümayun'da verilen kararlar da çeşitli defterlere, bu arada özellikle *mühimme defterlerine* geçirilmişlerdir. Bu defterlere, Divan-ı Hümayun'da *padişah emri* niteliğinde çıkarılan fermanların hepsi yazılmışlardır.²⁸ Böylece sözü geçen defterlerdeki *hükümler* konumuz açısından çok önemlidirler. Bu hükümler Divan-ı Hümayun'un hangi konularla uğraştığını ve yetkilerini saptamak bakımından bizim için çok değerlidir.²⁹ Fakat kararın nasıl verildiği konusunu, karara esas olan görüşmeleri aydınlatamazlar. Kararın verilmesine esas olan evrak ise defterlere göre çok daha dağınık ve karışık durumdadır. Bu evrakın incelenmesi, bürokratik işlemin yürü-

26 Bk. Midhat Sertoğlu, *Muhimme Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara 1958, s. 13 vd.

27 aynı eser s. 36.

28 Mühimme defterlerinin özellikle hukuk tarihi için önemi hakkında Bk.: Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615*, Oxford 1960, s. XV vd. s. 3 vd.

29 Divan-ı Hümayun kalemlerine ait diğer defterler konumuz açısından Mühimme Defterleri kadar önemli değildirler. Bunların bir bölümü XVIII. yüzyıldan itibaren tutulmuşlardır. Beylikçi kaleminden, "Tevcihaf ve redif ve mevad ve mürettebe ve mühimme-i asakir defterleri (1781'den sonra)", "Mukavelenâme defterleri (1856'dan sonra)", "Mühimme-i Mısır ve mektumi defterleri (1707 ve 1840'tan sonra)", "Nefi ve kısas defterleri (1840'tan sonra)", "Tevziat, zehayir, esnaf ve iktisab defterleri (1792'den sonra)", "İmtiyaz defterleri (1861'den sonra)", "Muktezâ defterleri (1865'ten sonra)", "Kalebend defterleri (1721'den sonra)", "Ahkâm defterleri (1715 ve 1742'den sonra)", "İzn-i sefine defterleri (1780'den sonra)", "Tevcihat-ı mülkiye defterleri (1869'dan sonra)", "Şehbender defterleri (1802'den sonra)", "Nişan defterleri (1845'ten sonra)", "Tekâüd defterleri (1879'dan sonra)", "Gayri muslim cemaatlara ait defterler (1837'den sonra)", "Name-i hümayun defterleri (1699'dan sonra)", "Kanunnâme-i askeri defterleri (1825'ten sonra)", "Meclis-i Tanzimat defterleri (1854'ten sonra)". Amedi kalemi defterlerinde ise daha çok dış ilişkilerle ilgili bilgiler vardır. Beylikçi kaleminde yer alan yukarıda belirttiğimiz defterler, Divan-ı Hümayun'un yetkilerinin azaldığı dönem için şüphesiz ilginçtirler. Mühimme defterlerinden sonra incelenmesi konumuz bakımından çok az yararlı defterler de şunlardır: (1) "Atik şikâyet defterleri", Divan-ı Hümayun'a yapılan şikâyetler üzerinde bilgi verirler. Ancak şikâyetlerin niteliği mühimme hükümlerinde de belirtilir. (2) "Hadariye defterleri" Tekke ve zaviyelere tayin olunan maaş ve tayinata aittirler ancak konumuz için bir özellik göstermezler. (3) "Rüüs ve Tahvil kalemleri defterleri", devlet hizmetlilerinin atanma biçimlerini incelemek için yararlıdır. (4) "Teşrifatçılık kalemi defterleri" ise konumuz için ilginç değildir çünkü Divan-ı Hümayun'un teşrifatı ile uğraşmayacağız. Geniş bilgi için bk. Sertoğlu, Başb., s. 13 vd.

yüşünü göstermek ve Divan-ı Hümayun'un geniş anlamda bir örgüt olarak yapısını ve gelişmesini incelemek açısından ilginçtir. Ancak bunlar da asıl karar safhasını açıklayamazlar. Divan-ı Hümayun'da zabıt tutulmadığı için³⁰ defterlerin ve evrakın incelenmesi de karar sürecinin nasıl oluştuğunu bize göstermemektedir. 1.numaralı mühimme defterindeki bazı kayıtlara göre³¹, görüşmelerin gündemi vardır. Fakat bu da bize en fazla görüşülen işlerin sırasını ve konularını vermektedir.

Başbakanlık Arşivi'nde defterler dışındaki evrak, düzenli biçimde ayrıma tabi tutulmaktadır. İlerde ayrıntı bitip, evrakın ve bazı defterlerin hiç olmazsa ilk indekslerinin hazırlanmasından sonra, Divan-ı Hümayun'un yapısı ve özellikle karar verme süreci üzerinde belki de çok değerli bilgilere sahip olacağız.

Bu çalışmamızda, Divan-ı Hümayun'un yetkilerini belirten mühimme defterlerinin tipik hükümlerinden, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi*'ndeki bazı belgelerden yararlanılmış, bugüne kadar yayınlanmış belgelerin de işimize yarayabilecek olanları gözden geçirilmiştir.

2) Kanunnâmeler

Osmanlı Devleti'nde *kanunnâme* olarak bilinen düzenlemelerin resmî bir karakteri olmadığı bilinmektedir.³² Bu nedenle kanunnâmeleri kullanırken çok dikkatli olmak gereklidir. Nitekim bugüne kadar *Fatih Kanunnâmesi* adıyla ün kazanan düzenlemenin elimizde bulunan metninin II. Mehmed tarafından yazdırılmadığı, dönemine tümüyle uymadığı, Dilger tarafından kanıtlanmıştır.³³ Kanunımıza göre tek tek incelendiği takdirde pek çok kanunnâmede bu tür sakatlıklar görülebilir. Bununla birlikte, Divan-ı Hümayun'un yapısını aydınlatmak bakımından kanunnâmelerin bir bölümünde değerli bilgiler bulmak mümkündür.

Divan-ı Hümayun'un üyeleri, bunlar arasındaki hiyerarşik ilişkiler, tabi oldukları teşrifat kuralları, *II. Mehmed Kanunnâmesi*'nde ilk kez düzenlenmişlerdir. Dilger'in gösterdiği aksaklıklar göz önüne alınarak bu bilgileri ihtiyatlı biçimde değerlendirmek koşuluyla, sözü geçen kanunnâme konumuz açısından yararlıdır. Daha sonra çeşitli yazarlarca kaleme alınan kanunnâmelerde de, bu ilk düzenleme temeli üzerinde ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bunların en önemlisi, 1087/1676–77 yılında yazılan *Tevkîî Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi*'dir. Başta bu ikisi olmak üzere, çalışmamızda belli başlı Osmanlı kanunnâmelerinden yararlanılmak yolu tutulmuştur.

³⁰ Uzunçarşılı, *Merkez*, s. 79.

³¹ *aynı eser*, aynı yer.

³² Bk. Ömer Lütfi Barkan, *Kanunnâme*, İA/VI, s. 187. Barkan, *XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları. I. Kanunlar*. İstanbul 1943, s. XXII vd.

³³ Konrad Dilger, *Untersuchungen zur Geschichte des Osmanischen Hofzeremoniels im 15. und 16. Jahrhundert*, München 1967, s. 34 vd., s.1 22.